
ТЪРЖЕСТВЕНА НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЯ НА АДВОКАТУРАТА В ГР. РУСЕ, 4.06.2011 Г.

СЛОВО НА ПРЕДСЕДАТЕЛЯ НА ВИСШИЯ АДВОКАТСКИ СЪВЕТ, ПРОИЗНЕСЕНО НА ТЪРЖЕСТВЕНАТА НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЯ НА АДВОКАТУРАТА В ГР. РУСЕ, ПОСВЕТЕНА НА 135-ГОДИШНИНАТА ОТ ПРОЦЕСА СРЕЩУ БОТЕВИТЕ ЧЕТНИЦИ И 110-ГОДИШНИНАТА ОТ СМЪРТТА НА ТЕХНИЯ ЗАЩИТНИК ИЛИЯ ЦАНОВ

УВАЖАЕМИ ГОСТИ,

СКЪПИ КОЛЕГИ,

Днес сме тук, за да изразим почитта си пред подвига на големия българин Илия Цанов – защитника на Ботевите четници, родолюбеца, бореца за правдини. Един символ на адвокатското достойнство, всеотдайност и безстрашие, на непоколебимата и безкористна борба за право и човечност, на доблестното въставане срещу тиранията на властта.

135-годишнината от процеса срещу Ботевите четници ни връща към годините на Османската империя от втората половина на XIX век, когато са приети някои сравнително модерни съдебни закони – Наказателният закон от 1858 г. и Законът за устройството на съдилищата от 1869 г., както и Уставът за адвокатите от началото на 1876 г. Османската империя продължава да бъде сочена като класически пример на страна с религиозна правна система, където от векове господстват шериатското право и Коранът. За важните политически процеси се назначават от централната власт извънредни комисии, които играят ролята на съдилища, при които не се спазва никаква юридическа процедура. Законът за углавното съдопроизводство е приет едва през 1879 година. След жестокото потушаване на Априлското въстание, което Макгахан нарича „българските ужаси“, Османската империя обаче е принудена да покаже на света, че има европейско правораздаване. Турските управници започват да организират политически процеси от европейски тип – публични, с обвинител и служебен защитник.

Времето е лятото на 1876 година. Въстанието на българите наскоро е потопено в кръв. В градовете стърчат бесилки, пътищата и планинските чукари са покрити с кости, димят опожарени градове и села. Навсякъде вилнеят башибозушки банди, по жестокост не им отстъпва и редовната турска войска (редифите). Много българи търсят спасение в емиграцията. Потоци от бежанци се насочват към границите. Затворите са препълнени със заловени въстаници, българи, заподозрени в съпричастност с въстаниците, случайно попаднали хора. Чуждите дипломатически представители и специално изпратените от Европа анкетьори на ставащото в България пълнят световния печат с ужасяващи сведения.

Османската империя е пред заплахата да предизвика намеса на великите сили и да загуби европейските си владения. На 18 май 1876 г. организацията „Нови османи“, наричани още „младотурци“, извършва държавен преврат. Обещани са големи политически реформи и конституционни права на всички народи в империята. На 24 май новият велик везир Мехмед Ружди паша издава „Обръщение“, в което декларира, че „вярата, имотът и сигурността на българите са гарантирани“. Султанът подава ръка на разкаялите се, а неразкаялите се ще бъдат наказани „бързо, сурово и справедливо“¹. В същото време обаче убийствата, грабежите, изнасилванията продължават. Явно обръщението е предназначено повече за външния свят.

Следващата стъпка на новото правителство е създаването на извънредни съдилища (комисии) за съдене на бунтовниците. Съставът, правомощията и начинът на работа на тези съдилища се определят със специален талимат (инструкция), издаден от Високата порта². Такива комисии действат в Русе, София, Търново, Пловдив и Одрин. Определен е съставът им – съотношението между мюсюлмани и християни. За председатели са назначени специални пълномощници на правителството. Освен това съдът има обвинител прокурор и защитник на подсъдимите, назначен от властта. Явен е стремежът да се създаде пред света впечатление за справедливо правораздаване, но тази цел не е постигната. „Почти всички правни и юридически формалности, приети от правните науки за общите съдилища, на практика там бяха съвършено изменени и применяеми дори в противоположна смисъл“³ отбелязва членът на Извънредната комисия в Търново Юрдан Тодоров. Съди се по бързата процедура. Присъдите са тежки, не се обжалват и се изпълняват веднага. Опитът да се приключи възможно най-бързо с процесите и да се постигне известно умиротворение в страната и успокояване на духовете в Европа дава обратен резултат. Исклучение от общото потискащо впечатление от работата на тези съдилища дават само резултатите от работата на извънредния съд в Русе, където са съдени част от заловените Ботеви четници.

¹ Цит. по Митев, Й. История на Априлското въстание. Т. III. С., 1999, с. 11.

² Вж. Тодоров, Ю. Възпоминания по въстанията в Търновския санджак през 1876 година и по съденето на българските въстаници в Търново. С., 1990, с. 82.

³ Пак там.

Тези от тях, които успели да оцелеят след пленяването им, били съдени в Русе и София. В София били изпращани арестуваните в Софийска, Златишка и Орханийска околия. В Русе, през Видин и Търново, били отправяни заловените в Северозападна България и Троянско. Общо в Русе са съдени 29 Ботеви четници, няколко четници от Таньовата чета и от Патревата чета¹.

За председател на съда бил изпратен от Цариград Хакъ паша. Той довел със себе си като следовател Джемал бей, началник на Съдебното отделение при Министерството на правосъдието. На 9 юни те пристигнали в Русе и веднага във вилаетското управление било свикано съвещание за определяне състава на съда. Талиматът (инструкцията) предвиждал за членове да се определят по равен брой мюсюлмани и немюсюлмани. Били избрани седмина турци, петима българи, един арменец и един еврейин. Освен че не се включвал в общия брой при определянето на паритета, председателят на съда имал право на два гласа. Така мнозинството на турците било осигурено винаги с два гласа над останалите. За обвинител бил назначен Халил ефенди, инспектор на исляхханетата. Митрополит Григорий Доростоло-Червенски препоръчал за служебен защитник Илийчо ефенди (Илия Цанов), българин, чиновник на турска служба. Предложението било прието явно с убеждението, че и този служебен защитник (както колегите му в Търново Джовани Икономов и особено в София Захари Хаджигоров) ще предпочете да си спести личните неприятности и ще подходи формално към длъжността си. Но Илия Цанов проваля плановете на Хакъ паша и на властта и буквално успява да свали от бесилката героите мъченици.

Днес името и делата на Илия Цанов са почти непознати на съвременниците ни въпреки няколкото опита в последните години да бъдат извадени от праха на историята. Личност с изключителни заслуги за България като юрист, политик, държавник и дипломат, той все още не е заел заслуженото си място в пантеона на строители-те на съвременна България.

Илия Цанов е роден на 15 юли 1935 г. във Видин в семейството на видния търговец Тома Цанов. По време на въстанието в Северозападна България през 1850 г., известно като Видинското въстание, Тома Цанов е посредник между властта и въстаниците, като с името и авторитета си отстоява техните искания, някои от които наистина са удовлетворени, макар и за кратко². По-късно взема участие в борбата срещу гръцкия владика във Видин, заради което е изпратен на заточение в Мала Азия, където умира. Хаджи Цано, дядото на Илия Цанов, също участва в борбите за църковна независимост и минава през турските затвори. Майката Екатерина Шишманова е от знатния род на видинските Шишмановци. Известният български политик Найчо Цанов, лидер на Радикалната партия, е негов брат.

¹ Вж. **Бурмов, А.** Христо Ботев и неговата чета. С., 1974, 102–111.

² Вж. **Цанов, И.** Из записките ми. С., 2011, 28–33.

Първоначално Илия Цанов учи във Видин, след което завършва отличното за времето си елино-българско класно училище на Емануил Васкидович в Свищов. Тук усвоява гръцкия език и започва да учи руски. Чрез вуйчо си Александър Шишманов, настоятел на училището, влиза в досег с европейската литература. Идеите на Просвещението го насочват към френския език и култура. Освен от училищната програма и чрез усилена самоподготовка Илия Цанов успява да получи солидни знания по история, география, физика и реторика. Задълбочено изучава не само турското, но и персийското търговско и гражданско право, което по-късно му донася признанието на истински юрист.

След като се завръща от Свищов в родния си град, Илия Цанов започва да помага на баща си в търговията. Работата му налага да пътува за уреждане на сделки до Влашко, Будапеща и Виена, където братята на майка му имат големи търговски кантори. Любознателният младеж добива нови знания, опит и култура.

В духа на султанската политика от средата на XIX в. и особено след Кримската война, османските управници полагат усилия за привличането на заможни, авторитетни и образовани българи в управлението. През 1864 г. сериозните познания в различни области, владенето на чужди езици, особено френски, както и вроденият му такт привличат вниманието на видинския валия върху Илия Цанов и той го поканва за помощник. Още ненавършил тридесет години, синът на знатния търговец умее да се владее, влагайки в поведението си много рационализъм и хладнокръвие. Поканата е приета, тъй като търговията не е по мярката за големите способности на Илия Цанов. Новата служба му открива значително по-големи възможности да приложи и задълбочи познанията си. След конфликт с видинския валия Илия Цанов се премества на служба в София – отначало като директор на исляххането, по-късно като председател на Търговския съд и заместник областен управител. В началото на 1876 година е изпратен във Варна като правителствен комисар по лихварския въпрос. На тази длъжност го заварва назначаването му за служебен защитник на Ботевите четници в Русе.

Израснал в родолюбива среда, с примера на обществените и патриотични дела на предците си, Илия Цанов никога не се раздвоява между българското си национално чувство и високите длъжности, които заема в турската администрация. Той е ценен от турците личност не само поради авторитета, но и поради неговия еволюционизъм, в духа на който избягва да взема категорично становище на противопоставяне, а търси по-сигурни пътища за постигането на българската кауза. Изучил основно турското право като теория и практика още докато е на служба във Видин, с умелата си защита той успява да спаси от бесилката мнозина български патриоти, между които и книгоиздателя Христо Г. Данов, заловен да внася от Сърбия революционна литература.

Приемайки назначението в Русе, Илия Цанов поема на плещите си отговорността за живота на останалите живи 45 Ботеви четници.

Извънредният съд започва работа на 12 (или 19) юни 1976 г. с поредица закрити заседания, на които четниците са разпитвани от следователя Джемал бей в присъствието на Халил ефенди. Служебният защитник не е допуснат до разпитите, отказан му е достъп и до протоколите – не било необходимо, „защото всички признали виновността си“. „Днес се представих пред Аасим паша, отбелязва в записките си Илия Цанов на 1 юли, и му заявих, че се отказвам от възложената ми мисия, по причина, че ми се отказват средства, за да се приготвя. Как ще мога, казах на пашата, да защитавам толкова души, когато не ми се позволява да говоря с тях и не ми се показват истинците им?“¹ Този отказ стряска валията. Той на всяка цена държи да покаже, особено пред консулите, и чуждите наблюдатели, че съдебният процес се води според европейските правила, и убеждава председателя на съда и прокурора да предоставят на адвоката протоколите от разпитите.

Първото открито заседание на извънредния съд в Русе се състояло на 5 юли 1876 г. срещу 18 четници във вилаетското управление в присъствието на голяма и разнородна публика – българи, турци, валията, чиновници, офицери. Присъстват консули и журналисти от Берлин, Виена, Санкт Петербург, Лондон, Париж, Рим, Будапеща и други големи центрове на света. В залата са въведени обвиняемите Пенчо Минчев от Калофер, Иван Стойков от Сопот, Марин Петков от Тетевен, Прокоп Попалексиев от Свищов, Кънчо Петров от Шумен, Тодор Илиев от Ловеч, Васил Ненчов от Тетевен, Никола Петров от София, Христо Велков от Карлово, Милко Василев от Враца, Георги Попстефанов от Градец, Йото Милов и др. „Повечето бяха в окъсани дрехи, с бледи и изпити лица и тъпи вторачени погледи. По техните черти може лесно да се разчете дългия и пълен с лишения тъмничен живот“², отбелязва в рапорта си австроунгарският консул Оскар фон Монтлонг. Следователят Джемал бей чете протокола от разпитите на всеки един от обвиняемите. На зададените въпроси те отговарят достойно, че няма какво да добавят. Всички потвърждават, че са минали Дунава с цел да освободят България. След това думата е дадена на прокурора Халил ефенди. В обвинителната реч, „твърде изкусно написана“ според оценката на Илия ефенди, той настоятелно иска смъртно наказание за 13 души по чл. 55 от Наказателния закон за това, че подсъдимите са предводители на банди и комити, бунтовнически водачи, борили се срещу властта и нейните органи с оръжие в ръка с цел след въстанието да станат управители по на една касаба. За останалите петима се иска наказание по чл. 58 – затвор в крепост от една до три години.

Думата е дадена на Илия Цанов. Притихналото множество слуша със затаен дъх неговата реч. В „Записките“ му тя е цитирана изцяло³, макар че е трудно да се

¹ Цанов, И. Цит. съч., с. 45.

² Пак там, с. 221. Доклад на Оскар фон Монтлонг до граф Андраши, 19 юли 1876 г.

³ Пак там, 46–51.

определи дали е възстановена при писането по памет, или я печата така, както я е написал и запазил през 1876 година¹. „Мъчно е да се възрази на един обвинител, казва той в първото си изречение, който излиза с написана, и следователно, добре обмислена реч...“ Остава впечатлението, че защитникът импровизира. Иначе не може и да бъде, защото едва ли е бил предварително запознат с обвинителната реч.

В продължение на два часа, говорейки за всеки от подсъдимите поотделно, служебният защитник успява да разбие из основи тезите на обвинението. На първо място, той изяснява на съда юридическата норма за замисъла и осъществяването на известно политическо деяние. Въпреки декларациите на Ботевите четници, че са целели вдигането на въстание за извоюване на българската свобода, на практика въстание в Северна България няма. Следователно четниците не трябва да бъдат осъдени на смърт по чл. 55 като подбудители. „За да бъде един човек лишен от живота, то в случая, който ни занимава, трябва: а) лично или посредством да е подбуждал населението да въстане с оръжие в ръка против държавата; б) да се е осъществило напълно намерението му; в) да се е почнало въстанието, и г) да е началник, главатар на въстаническото сборище. Питам, кой от тия, на които се искат главите, е подбуждал населението на въстание? кога се е осъществило то? къде се е почнало въстание против държавата? кой, най после, от тия, които стоят пред вас, е главатар, е началник?“ Понатагък защитникът доказва, че „...от книгата, които стоят пред вас, не се оказва да е извършено никое от престъпленията, предвидени в ония членове, въз основа на които обвинителят иска наказанието на подсъдимите...“.

За петимата, за които се иска наказание по чл. 58, Илия Цанов поименно доказва, че четиримата „в нищо не са виновни, а петият е невменяем – мозъкът му е разстроен“, а за Стефан Димитров от с. Басараба иска да бъде освободен по чл. 65, който предвижда: „Ония, които способстват за хващането на съучастниците си, опрощават се от наказанията“.

За останалите 12 четници защитникът в името на справедливостта иска наказание по вторите алинеи на чл. 57 и чл. 64. „С тях трябва да се постъпи снизходително още и по това, че без да чакат покана от нападателите – блюстителите на обществения ред – напуснали полето, без да се сражават“.

За да подкрепи тезата си, Илия Цанов привежда и прецеденти с въстанията на арабските шейхове, кюрдите и критяните, когато след потушаването им за всички има опрощение и помилване, и завършва с извода: „Не всякога се постига желаното само със строгостта на закона“.

Спирайки се на „причините, които са накарали подсъдимите да напуснат отечеството си, да се скитат по чужбина и да се връщат в родните си места с оръжие в ръце“, защитникът успява изцяло да прехвърли вината върху турската власт. „Като

¹ Вж. Митев, Й. Цит. съч., с. 83.

хора, които често пътуват по съседните страни Сърбия и Влашко, дето всички са равни пред законите, те повярвали на ония, които ги уверявали, че и по нашенско ще бъде същото: че няма да патят от черкези, заптиета и т.нат., ако дадат знак на живот, ако минат Дунава с оръжие в ръка, и че данъците им ще бъдат изравнени с ония на муслиманите. Те, както някои от тях са казали пред разпитните комисии, не са благодарни и от това, че проектираните реформи се приспособяват към всички живущи в империята, но не и по отношение към българите... че минаването на Дунава е станало не с престъпно намерение, а с цел да се припомни на правителството, че е вече време да се осъществят реформите, които обещават равни права, без разлика на вяра, народност и племе, на всички, които населяват империята – реформи и до днес неизпълнени...“.

„Дълбоко мълчание зацари, четем в рапорта на Монтлонг, след като Илия ефенди свърши речта си. Присъстващите българи, които за пръв път чуват и виждат свой сънародник да говори така искрено на открито събрание, едва можеха да си поемат дъх. Турците, въпреки тяхното нежелание да приемат някои оскърбления на защитника, се чувстваха особено развълнувани под действието на свободните и независими думи на този човек. Чуждите поданици вътрешно ликуваха от поведението на мъжа, който се осмели при тези трудни условия, в това опасно време да покаже на своите последователи как трябва да се защитават, без да се плашат за свободата си и за истината“¹.

Обвинението на Халил ефенди рухва. След почивка са прочетени присъдите. Това е единственият процес срещу българските въстаници, в който не е постановена нито една смъртна присъда и в който има най-много оправдани. „Въз основа на това, че съдът направи обстойна преценка на всички обстоятелства, никой от обвиняемите не се счита за водач на въстанието, нито подстрекател на населението, поради което не се приема обвинението на обществения обвинител по член 55 от закона и поради това отпада смъртното наказание“². Седем четници са осъдени на доживотен затвор в окови, двама – на 15 години, четирима – на пет, един – на вечно заточение, четирима са оправдани.

Българите ликуват. Чуждите представители също не крият задоволството си. Рапортите на дипломатите и съобщенията в европейската преса широко коментират блестящата защита на Илия Цанов, определян като „юрист от демостенов тип и горещ народен трибун“. Никой от турците не е очаквал такъв изход на процеса. Валяята, чиновниците и крайните мюсюлмански фанатици са едновременно разочаровани и изплашени. Веднага е изготвен специален „махзар“ до великия везир, подписан от 400 русенски турци, включително и от мюфтията. На следващия ден правителственият вестник „Дунав“ публикува статия срещу речта на служебния защитник.

¹ Цанов, И. Цит. съч., с. 222.

² Пак там.

Органът на младотурците в Цариград в „Вакът“ призовава: „Илия ефенди трябва да бъде съден като подбудител на българското население и заедно със семейството си да бъде хвърлен в затвора“. Мидхат паша отхвърля обаче искането на „махзарджиите“.

„Доста сериозно болен“, както отбелязва в записките си, Илия Цанов се подготвя за второто открито заседание на извънредния съд. То се провежда на 29 юли в същата зала, при същия състав на съда. Публиката пак е многобройна, но този път в залата присъстват повече българи, окуражени от смелостта на защитника. Подсъдимите са 23-ма четници, между които Никола Обретенов, Иваница Данчов, Кирил Ботев, Сава Пенев, Иван Кръстев, Стефан Николов и др. „Халил ефенди и за днешните подсъдимите поиска наказание, каквото искаше и за по-преди съдените. „Хеле, каза той, Стефан Николов от Сливен, който с оръжие в ръце е противостоял на преследвалите го, Тодор Стойков от с. Микре, Ловчанско, и Пенчо Йончов от с. Калугерово, Търновско, които заклали двама от другарите си, трябва непременно да претърпят смъртно наказание. При всичко, че имах вече обеща на ухо – беше ми известно, че истината не е приятна и на съдиите, и на самия валия, аз започнах защитната си реч така:

Понеже на съдийските столове виждам същите лица, пред които в предишното заседание защитих подсъдимите почти от същата категория, считам за ненужно да повтарям казаното, а се задоволявам само да го припомня¹. За да спаси тези, на които прокурорът най-настойчиво иска смъртно наказание, Илия Цанов прибегва до едно обосновано тълкуване на закона – да се иска мнението на наследниците на убитите; самите подсъдимите да бъдат предадени на обикновен съд, а не да бъдат съдени като политически престъпници. За Христо Иванов от Севлиево, Иван Тонев от Тетевен и Нено Минчев от Джумая настоява да бъдат незабавно освободени като невинни. В края на речта Илия Цанов едва се държал на краката си и напуснал залата. „Вчера, след като свърших защитата, стана ми зле, та си отидох и едвам днес узнах решението на съда“. Трима четници са осъдени на смърт – един по чл. 57 и двама за убийство по чл. 170, осем – на доживотен затвор в окови, трима – на 15 години, двама – на 5 години, двама – на три години, един – на две. Оправдани са трима. Смъртните присъди са изпълнени още същия ден.

Междувременно на 30 юли, под натиска на световната общественост, новият султан Абдул Хамид II обявява обща амнистия. Много от задържаните са освободени от затворите във Видин, Враца и Търново. Смъртните присъди се отменят.

В такава обстановка на 2 август 1876 г. се провежда третото открито заседание на извънредния съд в Русе срещу Стоян Заимов, главния апостол на Врачанския революционен окръг.

„Всички слушаха с напрежено внимание Заимовите показания. И имаше защо. Без тия показания, такова е мнението на всички, с които се срещнах днес след заседа-

¹ Пак там, с. 55.

нието, едва ли би могло правителството да тури ръка макар и на едного от ония врачани и други, с които бяха препълнени до вчера видинските затвори и отчасти вилаетският затвор. В прочетения протокол подробно е описано всичко, а именно: че той, Заимов, е бил по Врачанско и Орханийско представител на Централния комитет; че в качеството си на апостол е имал задача да приготвя борци за извоюване на равенство и свобода; че всички врачани, имената на които е показал, са били готови да се съединят с Ботевата чета, но че пристигането във Враца на Хасан паша с войска побъркало на скроеното, така щото сички изпозафърлили оръжието, изпосъблекли комитетските дрехи, изпосъбули цървулите си и почнали да се крият, кой по таваните, кой по зимниците. Същото направил и той, като същевременно преоблечен в женски дрехи се опитал да остави далеч от себе си и Враца, и всичко. С една дума казано, Стоян Заимов, човек млад – той се каза, че е на 22 години – при показанията си имал двама водачи: самосъхранението и отмъщението – за да не висне на въже, казал всичко, което се крояло от Централния комитет, а за да накаже ония, които не се повели по съветите му, показал ги като съучастници⁴¹.

Въпреки личното си мнение за Стоян Заимов Илия Цанов направил всичко, което било по силите му, за да го спаси от исканата от прокурора смъртна присъда. При направените от подсъдимия пълни признания, че той е водач и подбудител на населението към въстание, защитникът се обосновал с факта, че „само се е говорело за въстание“, но то не се е осъществило. „За Заимов най-подходящ член по определение на наказанието му е чл. 58, и то втората му половина... Така щото най-тежкото наказание, което би могло да се наложи Заимову, е: да бъде временно затворен в една крепост (каля-бенд)“. Още повече, напомня защитникът, Заимов е издал лицата, с които е работил, и е дал на властта възможност да залови всички опасни елементи във Врачанско и Орханийско, „толкова повече, че сега, като се амнистираха показаните от него, правителството ще знае да следи занаяпред поведението им“. И завършва: „Подобни лица заслужават съжаление, пък и тяхното наказание не може да служи за пример на зрели хора“⁴².

Съдът гласува за Стоян Заимов смъртно наказание, но поради амнистията то е заменено с „вечни окови“.

Никола Обретенов разказва, че в деня преди второто публично заседание, т.е. на 28 юли, групата подсъдими била отведена до вилаетското управление. „Площадът пред окръжното управление и мъжката гимназия, гдето беше валеликът и гдето беше съдебната зала, беше препълнен с турци, кадъни, турчета, които викаха към нас и искаха да хвърлят камъни. Но конвоят, който ни караше, употреби камшиците и ги разгони. В заседателната зала бяха председателят Хакъ паша, членовете на меджлиса

¹ Пак там, 58–59.

² Пак там, 58–60.

и други турци и българи. Почнаха да се четат съкратените показания на всеки въстаник и Негово превъзходителство Хакъ паша казваше: „Асълсън!“ Да се обеси! Тъй щото 12 души от Ботьовата чета бяхме осъдени на смърт. Като се върнахме в затвора, туриха ни в друга стая, която се наричаше теризи кауш¹. Бесилките са готови, въжетата се мажат със сапун. По-късно в затвора пристига съобщение, че консултите са протестирали в Цариград и на следния ден подсъдимите ще бъдат съдени отново на открито заседание – „голям меджлис“. Провеждането на това заседание (без обвинител и защитник и с ограничена публика, в отсъствието на дипломатическите представители) едва ли е случайно. От разказа на Никола Обретенов остава впечатлението, че е направен опит да се избегне публичната процедура, смъртните присъди да се произнесат без разисквания и бързо да се изпълнят.

Съществена слабост от гледна точка на европейските норми за модерно правосъдие е груповото и формално разпитване на обвиняемите. Всички били строени в залата, прочитало им се обвинението и били питани само дали разбират прочетеното и дали имат да прибавят нещо. Всички отговаряли, че разбират и няма какво да добавят. Незабавното обесване на тримата осъдени на смърт на втория процес също било неправомерно, указът за амнистията бил нарушен от председателя на съда и валията. „При справедливо приспособление на закона и съвестно изпълнение на възложената им мисия, извънредните съдии не можеха нито да обесят тримината, нито да закопят по-горе поименуемите лица“² отбелязва Илия Цанов в записките си. Някои от четниците, като Кирил Ботев, били подлагани на жестоки мъчения, което породило съмнението, че има скалъпени показания. Стоян Заимов бил разпитван извън съда лично от валията.

Затова повечето от присъстващите дипломати окачествили случващото се в Русе като съдебен „фарс“, „празни фрази и глупости“, „една лоша комедия“, целяща да докаже либерализма на новото младотурско правителство. Фон Монглонг дава най-точен израз на тези оценки в доклада си от 12 август. Според него заседанията, на които е присъствал, представлявали „ускорени съдебни процеси“ с „трудно скалъпени модерни наказателно-процесуални принципи“³.

Илия Цанов участва в посрещането на освободителните войски на генерал Й. В. Гурко в София. В същия ден е назначен първият градски общински съвет с негово участие. Дълги години напред той работи активно като общински съветник и е съпричастен към всички големи начинания в благоустройството на новата столица³. От април 1878 до края на годината е заместник-градоначалник на София. През декември е назначен за губернен съдия в родния си град Видин, където Петко

¹ Пак там, с. 58.

² Пак там, с. 233, 235.

³ Вж. Динев, Д. Кой спаси Ботевите четници от турската бесилка в Русе. С., 1992, с. 20.

Каравелов е вицегубернатор. Оттогава датира политическото приятелство между двамата. Каравелов успява да спечели Илия Цанов за каузата на оформящата се по това време Либерална партия. Приятелството между Петко Каравелов и Илия Цанов минава през много изпитания, но се запазва до края на живота им.

Като председател на губерньския съд Илия Цанов участва по право в работата на Учредителното събрание и Първото велико народно събрание в Търново през 1879 година. При изготвянето на конституцията той, заедно с най-добре подготвените за времето си български юристи като д-р Константин Стоилов, Марко Балабанов, Григор Начович, е избран в 15-членната комисия, натоварена да докладва по предложения руски проект за Органически устав. Комисията излиза пред депутатите с „Рапорт върху основните начала на конституцията“, която е определена като „дело само по себе си научно-философическо“. Рапортът е изготвен в „дух на умерен консерватизъм“ и вероятно симпатизиращият на либералите Илия Цанов не е бил съгласен с някои от текстовете. Поради недостига на време комисията не е имала възможност да даде писмено изложение на мненията на всички членове¹. Петко Каравелов и Петко Славейков подлагат рапорта на остра критика и предлагат да не се взема предвид при гласуването на текстовете на конституцията. След разгорещени дебати на 16 април 1879 г. е гласуван окончателният текст на Търновската конституция, която се смята за една от най-демократичните за времето си. Това безспорно се дължи на усилията на либералите в Учредителното събрание, към които се числи и Илия Цанов.

След избирането на княз Александър Батенберг от Великото народно събрание Илия Цанов се завръща в София. През ноември 1879 г. е назначен за член на Софийския апелативен съд, а няколко месеца по-късно – за председател на Софийския окръжен съд.

През януари 1882 г. започва забележителната дипломатическа кариера на Илия Цанов. Той е изпратен в Цариград като български дипломатически агент и остава на този пост до есента на 1883 година. Школовката в турската администрация, добрите лични връзки във висшите кръгове в Цариград, отличното познаване на турския език и нрави, както и на турската правна система са от изключителна полза за мисията му. По времето, когато Илия Цанов поема агентството, българо-турските отношения са обтегнати. Първите му рапорти избобилстват с поставяне на натрупаните проблеми и предложения за решаването им. Такива са постоянното преминаване на разбойнически банди от двете страни на границата, деликатният въпрос за отношенията между Българското дипломатическо агентство и Високата порта (с кои представители на турската власт и по какви въпроси може да среща българският агент), за признаването от султана на новоучредените български ордени и т.н. Само няколко месеца след назначението му положението се променя. В рапорт от 27 ноември 1882 г., в който съобщава за приemanето му от новия велик везир Саид паша, за да

¹ Вж. Алманах на Българската конституция. Пловдив, 1911, 250–251.

му поднесе поздравления от името на българския княз, правителството и от свое име, везирът в отговора си между другото казва: „Вярвам, че Вий, който дадохте повод за разменението на тия приветствия и поздравления, ще прибързате да бъдете мой верен тълкувател пред Негово Височество. Тая ми надежда е основана на досегащото Ви поведение, което аз непрестанно следях, и което ме убеди, че целта, която гоните, не е да създавате, както правеха предшествениците Ви, мъчнотии, а да изравните последните от тях. Знайте, че императорското правителство е убедено, че Вий се трудите да се отстранява несъгласието и да се въдворяват и усилят приятелските връзки. Следвате ли си тъй, за което впрочем нямам причини да се съмнявам, вярвайте, че от Портата и в особености от мене ще Ви се дава всякаква помощ и улеснение“¹. В телеграма от министъра на външните работи и изповеданията д-р Георги Вълкович, който през декември посещава Цариград и се среща с великия везир, се казва: „Великият везир се изрази с благодарение за избора на агент на Негово Височество в лицето на Цанова, като прибави, че винаги лицата повлияват за добрий ход на работите и сношенията“². Добрите лични отношения на Цанов с великия везир и другите представители на властта в Цариград обаче не означават, че не е имало проблеми, по които трудно се постигало съгласие, при това с твърдо отстояване на българските позиции от Илия Цанов. Ето какво казва за срещата си с главния секретар на Министерството на външните работи на Портата по въпроса за имотите на турските изселници от България: „Дадох му обаче да проумее, че нашите любезности ще се подновят само тогава, когато се убедим и на дело, че желанието на Високата порта за добрите сношения между нея и княжеството са искрени, не едностранчиви“³. Признание за успешната работа на Илия Цанов в Цариград при отстояване на българските интереси се съдържа и в доклада на д-р Георги Вълкович до княза по решаването на спора за официалните отношения между българското правителство и Високата порта, който въпрос се реши „съгласно възгледовете на Ваше Височество“⁴.

В началото на 1894 г. героичният защитник, спасил Ботевите четници на Русенския извънреден съд през 1876 г., залагайки собствената си глава, отново е в Русе – този път като окръжен управител.

С идването на власт на либералното правителство на Петко Каравелов през юни 1884 г. Илия Цанов е назначен за министър на външните работи и изповеданията, който пост заема до държавния преврат на 9 август 1886 година. С такт, ловкост и упоритост той води външната политика на България в това време на съдбоносни за нея събития, когато самото ѝ съществуване като независима държава е под въпрос и съдбата ѝ в най-голяма степен е поставена в ръцете на дипломатите ѝ.

¹ Външната политика на България. Документи. Т. I, 1879–1886. С., 1978, 367–368.

² Пак там, с. 370.

³ Пак там, с. 393.

⁴ Пак там, с. 394.

На 6 септември 1885 г. Илия Цанов вписва в дневника си: „От телеграфната станция ми съобщиха, че в Пловдив имало преврат: генерал-губернаторът бил секвестриран и съединението с Княжеството прогласено“¹. Работата на правителството и на министъра на външните работи за защитата, утвърждаването и международното признаване на този акт предстои. „Не намирам време – пише Илия Цанов до княза на 8 септември – да откривам поздравителните, насърчителните и сърадователни телеграми. Народът навсякъде ликува и е готов на всякакви жертви. Прокламацията на Ваше Височество се напечата в хиляди екземпляри и се раздава. Ентузиазъм неописуем. Почтата между Северна и Южна България се усилюва. Обръща се особено внимание на проходите Джумайски и Палански“. И по-нататък тактично, но настойчиво съветва: „Ние мислим да се не лъжем, като предполагаме, че Ваше Височество е решено, щото и султанът да получи телеграмата в смисъл на оная, която ще отправите на Силите. Ни един от тукашните агенти още не е получил отговор на съобщението си“².

И пак до княза: „Според уведомление от Гарашанина чрез Рангабе Сърбия мобилизира, защото днес, като се къса Берлинският договор, тя трябва да е готова, така щото или да запази status quo, или при новото разпределение да се вземат пред вид и сръбските интереси в Балканския полуостров“³. Започва Сръбско-българската война. Победите на българската армия затвърждават извършеното в Пловдив. На 16 ноември Цанов записва в дневника си: „На 16 того щяло да има заседание, в което конференцията (в Цариград) да определи реда, по който да се прати в областта един делегат, който да поеме властта. „Успехите обаче на бойните полета при Сливница, Цариброд и Пирот туриха край, може би за всякога на това и тям подобни съвещания“, казват ми от Цариград“⁴. Тези надежди остават неоправдани; на масата на преговорите борбата продължава.

След провала на опитите да се постигне общо съгласие между Великите сили за решаване на въпроса за Съединението България и Турция от декември 1885 г. започват двустранни разговори за българо-турска спогодба. През януари 1886 г. в Цариград пристига Илия Цанов, снабден с „неограничени правомощия“ от княз Александър I. В същото време започва подготовка на мирната конференция за подписване на мирен договор със Сърбия. Портата използва затрудненото положение на България, изменя на предварителната договореност и излиза с нови претенции, а представителите на Великите сили се опитват да саботират преговорите. „Не от едно място ми се каза, че от тук (Цариград) били дадени конфиденциални наставления да се действува в София и Пловдив противо прекото споразумение. Г. г. посланиците

¹ Спомени за Съединението от 1885 г. С., 1980, с. 380. Виж и **Цанов, И.** Цит. съч.

² Външната политика..., с. 565.

³ Пак там, с. 570.

⁴ Спомени за Съединението..., с. 383.

зният вече проекта на Портата и моя контрапроект. Двама от тях ми казаха, че ще има силни стрели против една част от военната спогодба. Съобщих сведенията си на великия везир и като сполучих да се тури пречка на агитацията, незабавно телеграфирах г. Каравелову така:

„Уведомен, че писано в София и Пловдив за компромитиране на споразумението и княза, склоних великия везир да се изостави клаузата, според която Н. В. има право да вика турски войски в случай на вътрешно вълнение в Източна Румелия“¹.

Останал без всякаква подкрепа както от чуждите представители в Цариград, така и от княза и правителството в София, ангажирано с преговорите за мир със Сърбия (договорът е подписан на 19 февруари), Илия Цанов, притиснат от необходимостта да се бърза, събира дързост и на 20 януари подписва с великия везир споразумение от шест точки за начина на прехвърляне на властта над бившата Източна Румелия. Султанът го одобрява. Българското правителство и князът също го приемат. „Обади се София в лицето на Н. Височество. Телеграфира ми така:

„За окончателното изравнение на въпроса твърде съм щастлив. Изразете, комуто трябва благодарността ми. Дали съм натоварен да съобща на окръжните управители, че султанът ме назначава за губернатор?“²

Руското правителство възразява срещу спогодбата и предизвиква нови преговори между представителите на Великите сили и Високата порта. Илия Цанов коментира: „Благодарение на приятели, които мислят, че ни пакостят, ще получим повече, като същевременно си запазим благоволение на султана“. В подписаната от него спогодба са направени някои поправки – не се споменава името на княз Александър Батенберг и е премахнат пунктът за военноотбранителна взаимна помощ. В този вид спогодбата е подписана от посланиците в Цариград на 24 март 1886 г. и става известна под името Топханенски акт. Макар някои от текстовете ѝ да не отговарят напълно на желанията на българския народ, тя слага благополучен край на усилията за международно признаване на Съединението. Топханенският акт е забележителен успех на българската дипломация, в който ролята на Илия Цанов е първостепенна.

След детронирането на княз Александър Батенберг на 9 август 1886 г. от група офицери русофили Петко Каравелов подава оставката на правителството. Започва смутното време на безкняжието. Страната изпада в най-тежката политическа криза в цялата ѝ история. Властта е в ръцете на Регентството, доминирано от Стефан Стамболов. Под заплахата от чужда окупация и вътрешни безредици правителството използва всеки повод да се разправи с най-видните представители на опозицията. Русофилските бунтове на офицерите в Русе в началото на 1887 г. са потушени, но развързват ръцете на правителството. Петко Каравелов и най-близките му съмишленици, между които и Илия Цанов, са арестувани и затворени в зловещата Черна джа-

¹ Пак там, с. 389.

² Пак там, с. 391.

мия. На свидетелите на тези събития думите не достигат да опишат физическите и моралните изтезания, на които са подлагани едни от най-достоините мъже на България. След няколко години двамата политически приятели отново ще споделят затворническата участ, този път като обвиняеми по делото за убийството на министър Христо Белчев през 1891 година. Илия Цанов излиза от затвора след една година със съсипано здраве. След толкова заслуги за България спасителят на Ботевите четници, творецът на Топханенския акт прекарва последните години от живота си болен, изоставен от всички, в истинска бедност. Умира в София през 1901 г. и е погребан на държавни разноски.

В този живот, посветен на Отечеството, Илия Цанов все пак извършва най-големия си подвиг със защитата на българските въстаници пред извънредния съд в Русе.

Днес, 135 години след процеса на Ботевите четници и 110 години след смъртта на Илия Цанов, ние, българските адвокати и правници, искаме да се преклоним пред неговото дело. Днес за пореден път българската адвокатура се връща към своите духовни корени – в памет на нашите велики предци ние сме длъжни да бъдем достойни за тяхното дело, да бъдем непреклонни пред несправедливостите и насилието и да се борим всеотдайно за правото. Това дължим на хората, които защитаваме. И на Отечеството.